

גת שמנים, גת שמנים; גת יון

דוד רוזנטל

שם המקום 'גת שמנים' (Γεθσημανει) מקורו בכתבי הנזירים,¹ והוא אינו עולה במקורות היהודיים של ימי המשנה והתלמוד. במקום זה או בסמוך לו על הר הזיתים² הסגיר יהודה איש קריות את ישו.

אוסביוס כותב באונומסטיקון שלו: 'גת שמנים' [Γεθσιμανῆ] מקום שם התפלל המשיח לפני הסבל נמצא על יד הר הזיתים, אשר בו משתדלים הנאמנים לערוך תפילות.³ למעשה מצביעה המסורת הנוצרית — מאז המאה הרביעית — על המקום שבו עומדת כיום כנסיית כל העמים כעל גת שמנים.⁴

בכמה מקומות בכתבים הנוצריים מופיעים שמות (או מלים), הכתובים בתעתיק יווני, שמקורם כנראה עברית או ארמית, אך בשחזורם לשפת המקור מתגלים קשיים.⁵ כך גם במקרה שלפנינו הקושי בשם Γεθσημανει נובע, בין השאר,⁶ מהעובדה, שבעברית ובארמית גת היא מקום לדריכת יין, לעומת זאת שמן עוצרים בבית הבר,⁷ וגת אינה מקום הכנת השמן. על כן ספק אם שחזור השם 'גת שמנים', קולע לשמו המקורי של המקום בימי הבית השני.⁸

1 מתי כו לו, מרקוס יד לב (וראה גם לוקס כב לט).

2 וראה יוחנן יח א: 'מעבר לנחל קדרון'.

3 בתרגום עברי על-ידי ע"צ מלמד, 'ספר האונומסטיקון לאבסביוס', תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 142, סעיף 364.

4 ראה: G. Dalman, *Orte und Wege Jesu*, Gütersloh 1924, p. 340.

5 ראה ד' רוזנטל, 'חקל דמא — שדה בוכין', מחקרי תלמוד, קובץ מחקרים בתלמוד ובהתוומים גובלים, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 314 ואילך, וראה להלן ליד הערה 79.

6 בנוסף על כך מעיר לי ידידי פרופ' משה בראשר: 'הצורה Γεθσημανει מכוונת, כנראה, למבנה עברי: "גת שמני". וכבר העיר קוטשר (מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קצח), שמשתקפת כאן שקנים העברית (כלומר: ולא שמנין הארמית), ויש קושי בדבר, כיצד נפרנס בארץ-ישראל צורת ריכוי בחתימה ε, הידועה רק בארמית של המזרח? איש לא יטען שהארמית המזרחית הקדימה את השפעתה לארץ-ישראל של המאות הראשונות ונשתקעה באוונגליון. נראה שיש כאן דוגמה נוספת לצורת הריכוי הקרום āy (שנתכוון ל-ē) כמו חלוני (ירמיה כב יד, כאן נתקיימה ה-āy), חלוני שקפים אטמים (מלכים א, וד). אם השם "פגי" בצירוף "בית פגי" βαθηφαγγη הוא צורת ריכוי של פג — כלומר פגי הוא חלופה של פגין — יש לדאוג גם בו צורת ריכוי בחתימה ε (<āy) (אך ראה קוטשר שם).

7 השווה: משנה, חגיגה ג ד; תוספתא, טהרות, יא ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 672), ומה שכתב א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ב, ירושלים 1948, הערך 'גת', עמ' 858-859.

8 ראה, לעומת זאת, רשימת השמות במקרא: גת, גת החפר, גת רימון, גת פלשתים, המופיעים בחלקם בתעודות מצריות מכתבי תל אליעזר (גת) — Gimiti 290, 9, או: Ginti 289, 19; 290, 28; גת רימון — Gitti-rimimūnima 250, 46. בנוסף עליהם מופיעים בתעודות אליעזר שמות מקומות בארץ-ישראל עם המרכיב

על שימושה של המלה 'גת', בעברית של לשון חכמים, קבע שאול ליברמן נחרצות: 'מ"מ אין גת לשמן מצויה כלל במשנה וכברייטא'.⁹ בעקבות קביעה זו נשאלת השאלה, מהו ומה פשרו של אותו שם המסתתר אחרי התעתיק היווני Γεσσημαυει? גוסטב דאלמאן דחה נסיונות תרגום קודמים,¹⁰ ואימץ וקיבל את התרגום 'גת שמנים' או 'גת שמני'; עוד הוסיף, שעל-פי הגרסה Γεσσημαυει (בכ"י E של האונומסטיקון), אפשר היה לפרנס את השם כתעתיק של 'גיא שמנים'. נראה בעיני, שדווקא הצורות הארמיות שבתרגום הסורי לאונונגליונים יפתחו בפנינו פתח לפירוש, אף-על-פי שמדובר בתרגום-תעתיק של הצורות היווניות. כך, למשל, צורה כמו זו שנשמרה במתי: 'הידין אתא עממהון ישוע לאתרא דמתקרי גוסמני'.¹¹ גוסמני היא אותה צורה שציטטנו למעלה מן האונומסטיקון של אוסביוס (בכ"י E) בלא האות θ, והיא יכולה לתמוך בזיהוי 'גיא שמנים'.¹²

לעומת זאת במרקוס תורגם: 'ואתו לדוכתא אידא דמתקריא גוסמנא'.¹³ 'גוסמנא' בדל"ת! וכך גם בפשיטתא בשני המקומות, גם במתי גם במרקוס 'לדוכתא דמתקריא גוסמן' בדל"ת. השאלה היא, אם הדל"ת מלמדת על מסורת פונטית של שם המקום בירושלים, שנשמרה

9 גת': גת כרמל (18, 289; 26, 288; Ginti kirmil); גת פדלה (12, 250, Gitti padalla); גת אשנא (A. F. Rainey, 'El-Amarna Tablets', Supplement to J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-* 319, 5), ראה: (117, 101), ואולי הוא בור (השווה שם: 'להניס מפני מדין') או 'מעה' (השווה: דאלמאן [לעיל הערה 4], עמ' 341), כמו ש'גתה' של הפרה, הנזכרת במשנה (משנה פרה ד ב; שם, זכחים יד א), היא הבור, שבו היו שורפים את הפרה האדומה (בהר המשחה, הר הזיתים), וכמו ש'חצר הקבר' נתפרש זו הגת שהמערות פתוחות לתוכר (תוספתא, אהילות, טו ז [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 612]).

10 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: זרעים, נויארק תשט"ו, עמ' 324. הוא כתב זאת אגב ברייתא בתוספתא (תרומוג ג ו [מהדורת ליברמן, עמ' 117]), שלכאורה סותרת את קביעתו זו, וכך נאמר בה: 'התורם את הגת צריך שיכווין את לבו על מה שבגפת'. מכיוון שלא פורש מה יש בגת יתברר המשקה עליפי הפסולת שלו, ומאחר שגפת היא פסולת של זיתים, משמע, שהמשקה הוא שמן, והשתמשו בגת לשמן. ליברמן מציין שם בהערה (הערה 17) למקור נוסף, שממנו משמע לכאורה, שגת משמשת לשמן, והוא בשמות רבה ריש פרשה לו: 'הזית הזה... ומשחובטין אותו, מעלין אותו לגת'. אלא שהוא דוחה את שני המקורות. את זה בשמות רבה הוא מתקן על-פי כתב-יד וכתוב: 'אבל הוא שיבוש ברור, שהרי לגת אין מעלין אלא מורדין, והנכון בכ"י אוקספורד שם: מעלין אותו לגת. ועיין במשנת מנחות פ"ח מ"ד [=הזית השני מגרגרו בראש הגני] בתנחומא תצוה ס"ו ר' [=הזית השני מגרגרו בראש הגג וכנסו לתוך בית הבוד, טוחנו בריחים' וכו']'. ואילו לגבי הברייתא בתרומוג הוא מציע תיקון (שם עמ' 324): 'ושמא צ"ל אף בתוספתא ועל מה שבגת (והוספריים שינו גת ל"גפ"ת" ע"פ משנת מעשרות פ"ה מ"ד)'. על ברייתא נוספת העמיד אותי כשעתו אדוני אבי הרא"ש רחנטל ז"ל, והיא בבבלי, פסחים כ ע"ב, הגורסת: 'חבית של שמן תרומה שנשברה בגת העליונה, ובתחתונה חולין טמאין וכו'. וכך הגרסה — 'שמן... בגת' — בכל כתבי-היד של בבלי פסחים. ונצטרך לפיכך 'לערך' קצת את הקביעה ולמחוק לפחות את המלה 'כלל' מן המשפט: 'אין גת לשמן מצויה (כלל) במשנה וכברייטא'. ליברמן דוק כמובן גם לנושא דינונת 'גת שמנים', ולאחר שרמז לנוסחאות השונות של השם ביונית (ראה להלן), ועל-פיהן לתרגומו העברי, קבע: 'ברם אין השם "גת שמני" מוכיח על שימוש בגתות לשמן, כשם שאין השם גת רימון מוכיח על שימוש בגתות לרמונים. ועיין פאה פ"ז מ"א [=בוית] שהוא עומד בצד הגת', ואף שם אפשר שהכוונה לגת של ענבים'. וכבר עמד על כך דאלמן בחיבורו (לעיל, הערה 4) עמ' 340, וחזר על כך גם בספרו *Arbeit und Sitte in Palästina*, Gütersloh, IV, 1928, p. 208 ובספרות שצייין שם.

11 G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905² p. 191, note 3. וראה גם: הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 340.

12 מתי כו לו. ראה: A. S. Lewis (ed.), *The Old Syriac Gospels*, London 1910, p. 72.

13 וכמוהו הגרסה 'גוסמנא', שבטקסטים הסוריים, קרובה עוד יותר לגיא שמנים'.

14 מרקוס ד לב. וראה: לואיס (לעיל, הערה 11), עמ' 114.

דווקא בארמית נוצרית, אם כן, המקום נקרא 'גד שמנין']', והדל"ת בסוף תיבה נהגתה כתי"ו, עד שהפכה מאוחר יותר בתעתיק יווני לטיה"א (או נשמטה ונבלעה כ־ש=ס של 'שמני'). יחזקאל קוטשר כבר עמד על הגיית דל"ת כתי"ו גם בעברית של ימי הבית השני,¹⁴ גם במדרש — 'בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאד¹⁵ והנה טוב מות'¹⁶ — וגם בארמית של התרגום השומרוני.¹⁷ או לצד שני, שמא אין הדל"ת בתעתיק הארמי שלפנינו אלא ביצוע פונטי ארמי של הטיה"א היוונית, וזו מקורה בתי"ו — תופעה שאף היא קיימת בעברית.¹⁸ ואם כך, חזרנו לגת' העברית-ארמית.

אם אמנם מסתתר כאן השם 'גד', שהפך ל'גת', מה הוראתו של 'גד' זה? קוטשר ציין לגבי התקבולת 'גדוד' — 'שור' בפסוק: 'כי כָּה ארץ גדוד — באלהי אדלג שור',¹⁹ כי אין צורך לתקן 'גד' במקום 'גדוד', משום ש'בניבים הארמיים מצינו תיבת "גודא" = "חומה". ובלשון חז"ל ידועה תיבת "גדודיות, גדודיות" = שרידי חומה, וראה בשתי הצורות 'גדוד' / 'גדר' צורות לגיטימיות.²⁰

לוי גינצבורג, צירף ל'גודא' הארמית את 'גדה' בלשון המקרא.²¹ ובאמת כך תרגמו השבעים ו'עלה על כל אפיקיו והלך על כל גדותיו',²² και ἀναβήσεται ἐπὶ πᾶσαν φάραγγα ὑμῶν και περιπατήσει ἐπὶ πᾶν τεῖχος ὑμῶν ונהלך על כלהון שוריהון'. משמע, שגם את התיבה 'גדה' בהקשר של גדות הנהר, פירשו התרגומים באותה משמעות — 'חומה'. ובכבל נמצא 'גודא דנהר פפא',²³ אלא שבעוד ביהודה,

14 במגילת ישעיהו יד כ נכתב 'תחת' במקום 'תחד' שבנוסח המסורה, ושם סד (כצ"ל) ה נכתב במגילה 'לעת' במקום 'לעד' שבנוסח המסורה. ראה: קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 408-409, אבל ראה שם, עמ' 403. אני מודה לאחי ר' אברהם שהעיר לי על הדוגמות מלשון חכמים שרשם מ' בראשור במאמרו, 'גשכות בלשון התנאים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 87, הערה 20, סעיף ב, כדוגמת: לעמוד-לעמות (משנה, אהילות ו ב); יזכבד-יזכבת (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, בשלח, טו יג [מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 96]); נבוכד נצד-נבוכת נצר (שם, משפטים, כא יג [עמ' 169]); עד-עת (ספרא, כ"י וטיקן 66, עמ' תג).

15 בראשית א לא.

16 בראשית רבה, ט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 70).

17 בתרגום השומרוני: ציבעד — ציבעת (בראשית מג ב) ראה: קוטשר (לעיל, הערה 14), עמ' 46, 408. כך, למשל, בנוסח המסורה בישיעה סג ב 'כדורך בגת' ובמגילת ישעיהו 'כדורך בגד'. תודה למר מנחם קיסטר, שהעמיד אותי על נוסח המגילה ועל דברי קוטשר (שם), עמ' 172. וראה גם מה שהשלים קוטשר בתוספות (שם), עמ' 498 מישיעה ה י: 'בת אחת' ובמגילה 'בת אחד'. ובלשון חכמים ראה: בראשור (לעיל, הערה 14) דלת-דלד מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, משפטים, כא ה [מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 163]. ובראשור תוסיף וציין לי: 'בכתבי יד עתיקים של ספרות חז"ל אני מוצאים שדל"ת ות"ו מתחלפות אהדדי בסוף המלה. ואתה תוהה: כלום בטלה ההבחנה בין שני ההגיים? מסתבר שלא, נראה שבסוף התיבה — לקראת סיום המימוש של הגייתה, גובר יותר הביצוע הלא קולי, כלומר דל"ת (d) ת"ו (t). ותן דעתך לריבוי החילוף אחד-אחת בכתבי יד של ספרות חז"ל (ראה: מ' כהנא 'עוללות מכילתא', תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 240). לפיכך סביר ביותר ש'גד' יהגה גת'. עם זאת בשל שכיחותו של החילוף ד-ת עשויים מעתיקים לכתוב גם דל"ת במקום ת"ו. ואכמ"ל'.

19 שמואל ב, כב ל; תהילים יח ל. בתהילים: כך במקום ככה.

20 קוטשר (לעיל, הערה 6), עמ' שמה.

21 L. Ginzburg, 'Beiträge zur Lexikographie des Aramäischen', *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin & Wien 1917, pp. 338-339. וראה גם: ד' גייגר, הערך 'גד-גודא', תוספות הערוך השלם, וינה תרצ"ז, עמ' 114.

22 ישעיה ח ז.

23 כבלי תענית כד ע"ב; 'גודא דנהר מלכא' שבת קה ע"א; 'גודא דנהרא' עירובין כד ע"ב ועוד.

מעלה נחל קרון וגת
שמנים בציורו של
רוברטס (1855)

ובייחוד בירושלים, שם הנוף סלעי וקשה, היה אפיק הנחל סלעי ועמוק ולעתים תלול כחומה, הרי
בבבל גודא דנהרא, שפת הנחל, היתה שטוחה.
בפסוק 'כל-גיא ינשא וכל-הר וגבעה ישפלו והיה העקב למישור והרכסים לבקעה'²⁴ תורגמה
המלה 'רכסים' בתרגום הארמי — 'בית גדודיך'. גם כאן תרגמו בפשיטתא את 'הרכסים' — 'אתרא
עסקא', כלומר מקום קשה, סלעי,²⁵ בעקבות השבעים, שתרגמו: *καὶ ἡ τραχεῖα εἰς πεδία* —
באותה מלה שבה תרגמו 'נחל איתך'²⁶ (= סלעי): *εἰς φάραγγα τραχεῖαν*. ואף רש"י פירש את
'הרכסים': 'הרים הסמוכים זה לזה, ומתוך סמיכתן, מורד שביניהם זקוף ואינו מעוקם שיהא נוח
לירד ולהעלות (הרכסים מתורגם גדודים ל[שון] גובה, כמו גדודי הנהר)'.²⁷ המורד במקרה זה,

6

24 ישעיה מ ד.
25 C. Brockelman, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928², p. 536 ('difficilis')
26 דברים כא ד.
27 רש"י לישעיה מ ד, ד"ה 'הרכסים'.

וכמוהו המעלה, 28 הם גדות הנהר. בשעה שהנהר חותר-חורץ בסלע, הרי הם תלולים במיוחד (כחומה) — כך למשל בנחל קדרון (ואולי מכאן שמו של הנחל 'קדרון' שהוא קודר-קודר, נוסד וחורץ). 29

כך גם פירש יונה אבן ג'נאח את התקבולת 'תלם' — 'גדוד' בפסוק 'תלמיה רוח נחת גדודיה' 30 במובן 'חריץ': "עבשו פרודות תחת מגופותיהם" 31 מגרפותיהם שהם התלמים אשר יעשה החורש בשעת חרישתו, בדמיון הגדידה והשריטה... ודמה תלמי השדה בגדידות, כמו שאמר עליהם "נחת גדודיה", רוצה לומר תלמיה. והוא נגזר מן "ויתגודדו כמשפטם" 32. אבל חנוך ילון פירש 'גדודיה' בדרך אחרת. 33

'שבילי בית גד גד' 34 נזכרים במשנה, 35 על-פי גרסת הגאון, 36 המעיד על נוסחה כפי שהיא מצוטטת בתלמוד הבבלי, 37 ומפרשה כ'שם מקום' 38 (בשאר הנוסחאות גרסו: 'שבילי בית גלגלי'). גם רבנו חננאל גורס שם בתלמוד: 'גדוד' 39. 'שבילי בית גלגול-גדוד' נתפרשו 'מקום מדרון' או 'מקום עקום עולה ויורד' 40. גם רש"י פירש שם בתלמוד: 'מעלה זקוף וגבוה'. אלא שכנגד כל העדויות הללו עומדת משנת הירושלמי, הגורסת אף היא — כשאר רוב הנוסחאות — 'שבילי בית גלגלי' בלמ"ד, 41 ולפיכך ספק אם אפשר להסתייע ממקום זה לענייננו (ושמא אין כאן אלא: 'גלגלי' <גרגר* <גדגד').

המעבר הפונטי גד-גת, שהצבענו עליו למעלה, הביא לא רק את אוסביוס לזהות את גדה עם גת, שיאותה הכה חזאל [=יילחם על גת וילכדה' 42] נזכרת למעלה "גדה" [יחצר גדה' 43]. 44 הוא הביא גם את האמוראים לדרוש את שם העיר 'גת' (פלשתים) כאילו כתוב היה *גד*. הפסוק 'עברו כלנה... ורדו גת פלשתים' 45 נדרש: 'ורדו גת פלשתים' — אילין תלוליא דפלסטיני, שתרגמו

28 השווה יהושע י-יא: 'מעלה בית חורץ' — 'מורד בית חורץ'.
29 ראה לעומת זאת מה שכתב י"ז הורובין, ירושלים בספרותינו, ירושלים 1964, עמ' 59, הערה 2. והשווה: 'בתרוץ, שמואל ב, ב כט.
30 תהלים סה יא.
31 יואל א יז.
32 מלכים א, יח כח. וראה: בן ג'נאח, הערך 'פרד', ספר השרשים (לעיל, הערה 8), עמ' 411. אבן ג'נאח שיבח שם את פירושו זה וזה המקום יישירך מופלא בפירוש והוא ממה שלא התעורר אליו זולתנו והפיק אלינו הבורא יתעלה הבנתו, חזמן לנו ידיעתו כדי אלהי הטובה עלי. וראה גם שם, עמ' 101.
33 ח' ילון, 'עיוני לשון במקרא', ספר הזכרון לא"ז רבינובין, בעריכת א' צפרוני, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 36-37. והשווה עם מה שכתב קוטשר (לעיל, הערה 6), עמ' שמה.
34 בשתי מלים, כך בדפוסי הערוך, ראה: הערך 'בית גלגלי', תוספות הערוך השלם (לעיל, הערה 21), עמ' 87.
35 משנה, טהרות ו.
36 בעל הערוך מביא את גרסת הגאון בערך 'גלגלי'. ראה: ערוך השלם, וינה תרל"ח, ב, עמ' 287.
37 בבלי, עירובין כב ע"ב.
38 אלא שהגאונים לא הסכימו על מיקומו. האם ב'גליל' התחתון בקרבת ארבל' (ספר הישוב, בעריכת שמואל קליין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 13), או ב'קרבת ירושלים' (י' פרס, ארץ ישראל, א. ירושלים תשי"א, עמ' 77).
39 ראה גם: לרין, אוצר הגאונים, עירובין, ירושלים תרצ"א, הפירושים עמ' 89.
40 הערך 'בית גלגול', ערוך השלם (לעיל, הערה 36), ב, עמ' 64; וראה גם התיאור שהביא קהוט שם בהשלמותו. וראה שם עוד: הערך 'גלגלי', עמ' 287.
41 כך היא מצוטטת ב'ירושלמי', עירובין ח ה, כה ע"ב.
42 מלכים ב, יב יח.
43 יהושע טו כז.
44 מלמד (לעיל, הערה 3), עמ' 141, סעיף 354; עמ' 138, סעיף 323.
45 עמוס ו ב.

'אלו מבצרי פלשתניה',⁴⁶ על-פי תרגום ירושלמי, 'ערי מבצר' שהן 'קרוין תלולין';⁴⁷ כך גם על-פי התרגום השומרוני,⁴⁸ והדבר רווח יותר בתרגום הניאופיטי.⁴⁹

נראה אפוא שהשם 'גד' מובנו: גדה, חומה, מדרון או מעלה,⁵⁰ ובמקרה שלנו הוא מורה על גדה של נחל, סלעי וקשה, חרוץ ותלול כחומה. גדת נחל קדרון ואחד ממצוקיו בשיפולי הר-הזיתים (= הר המשחה) תואמים לשם 'גד שמני'. לפיכך אני מציע לראות ב'גד שמני' שם למתלול או מצוק ('סלע' בלשונו של הנוסע מבורדו)⁵¹ על גדת נחל קדרון, ואולי הוא נרדף למעלה הזיתים — הנזכר בפסוק 'ודוד עלה במעלה הזיתים'⁵² (בדרכו מנחל קדרון לבחורים)⁵³ — או מהווה חלק ממנו. המעלה⁵⁴ מקביל אפוא לדרך העולה כיום בכביש המחבר את כנסיית כל העמים (=גת שמנים) לפסגת א-טור.

גד יון

פירוש זה ל'גת שמנים'—'גד שמנים', יהא בכוחו לסייע אולי לפרש משנה קשה,⁵⁵ שמימים ראשונים נתייגעו בפירושה: 'ראה אחת מרובה כשלוש, שהיא כִּמְגֵד'⁵⁶ יָנון לשילוח, שהן כדי שתי טבילות (או)⁵⁷ [ן]כשני ספוגים — הרי זה זב גמור'.

- 46 ויקרא רבה, ה ג (מהדורת מרגליות, עמ' קה).
- 47 M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*. Ramat Gan 1990, p. 10. ראה: 582, s.v. 'תליל, תלול, תלול, תליל'.
- 48 ראה התרגום השומרוני לדברים ג ה.
- 49 M. Heltzer, 'Dimtu-Gi-Pyrgos: An Essay about the Non-Etymological Sense of these Terms', *Journal of Northwest Semitic Languages*, VIII (1979), pp. 31-35. תודה לפרופ' ישראל אפעל על שהפנה אותי למאמר זה.
- 50 G. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt aM 1922, p. 71, s.v. 'גדא' Wand; Wall; Ufer'
- 51 ידיעה מעניינת מוסר הנוסע מבורדו (333 לספירה), כשהוא מתאר את אזור גת שמנים: 'כאשר עולים להר הזיתים יש העמק שקוראים לו [עמק] יהושפט, לצד שמאל במקום שיש כרמים, יש גם הסלע אשר שם הסגיר יהודה איש קריות את המשיח'. התרגום העברי הוא של ש' קליין במאמרו 'ספר המסע itinerarium burdigalense על ארץ ישראל', ציון: מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ו (תרצ"ד), 'עמ' לד, וראה מה שכתב קליין שם עליו ועל מקורותיו. ואמנם הנוסע מבורדו משתמש בלטינית במלה 'petra' (ראה: 'itinerarium: P. Geyer (ed.), *Itinera Hirosolymitana*, Praga-Vindobonae-Lipsia 1898, p. 23), אלא שבכ"י V שם '(veronensis): 'prata' (=שדה ירוק, אולי תרגום של ἡ ὄριον היווני), וודאי יהא מי שיגזור על 'סלע' ('petra') זה, שאינו אלא שיבוש מן 'prata'. אבל מכיוון ששאר כתבי-היד גורסים 'petra', יש להעמיד אותה בחזקתה, ומוטב להשאיר את כל העניין למומחים (גם בנוסח האנגלי — A. Stewart, 'Itinerary from Bordeaux to Jerusalem', *PPTS*, London 1896, עמ' 24: 'stone', וראה שם בהערות המהדור, הערה 1). עוד אעיר, שזולקניטון בתרגומו העברי למרקוס יד לב תרגם: 'ובאו למקום גדר' (!).
- 52 שמואל ב טו ל.
- 53 'בחורים' מוזהה עם ראס א-תמים שבקירבת א-טור על הר הזיתים. ראה: הערך 'בחורים בחרים', א"מ ב, ירושלים תשי"ד, טור 46; הערך 'זיתים', הר הזיתים, מעלה הזיתים, שם, שם, טור 919.
- 54 ויש לזכור, ש'מעלה' במקרא הוא מקום תלול וצר, כמו 'מעלה בית חורון' (השווה: בבלי, סנהדרין לב ע"ב) ומעלה עקרבים (ובשניהם מצויות עד היום מדרגות רומיות תצובות בסלע המעלה).
- 55 משנה, זבים א ה. המשנה תובא להלן על-פי כ"י קויפמן.
- 56 כ"י קויפמן מנקד 'כמגד יון'. וכך מעיד גם תלמיד הרמב"ן (ראה להלן, הערה 67), ובכ"י וטיקן 66 לספרא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' שיד) מנוקד 'כמגד יון לשילוח' (כ"י וטיקן 31, עמ' 133: 'שקיא כמגדילן לשילוח'). ניקוד זה דומה לתעתיק היווני של 'גת' Γεθ, וראה קוטשר (לעיל, הערה 6), עמ' קלח.
- 57 כגרסת כ"י קויפמן קודם הגהה — 'או [!] שני ספוגים' — גורס גם כ"י וטיקן 66 של הספרא (מהדורת פינקלשטיין עמ' שיד), וגרסה זו מקצרת את הזמן כדי מחצית (גם כשגרסו 'ושני ספוגים', עדיין אפשר שכיוונו ו=או).

הצירוף 'כמגד יון לשילוח' חוזר גם בתוספתא 'כמגדיון לשילה',⁵⁸ ובציטוט המשנה בתורת-
כהנים ובתלמוד הבבלי.⁵⁹

בתלמוד הבבלי פירשו את 'גד יון' ככינאי לעבודה זרה. ועל מאמרו של ר' יוחנן: 'כל עבודת
כוכבים הכתובה בתורה מותר להזכיר שמה', שאל רב משרשיא: כיצד הזכירה המשנה בזבים
'כמגד יון' שאינה נזכרת במקרא? וענה כנגדו רבינא: 'גד', שהיא עבודה זרה, נזכרת בפסוק
'הערכים לגד שלחן'.⁶⁰ וכך פירש הגאון את המשנה:

כמגדיון לשילוח פ' מקום בבית המקדש שעשאוהו יונים קבע לע' ז' כאותה ששינוי⁶¹
בה גמזו בני חשמוני את אבני מזבח ששקצום מלכי יון, ומשם לשילוח קרוב הוא. ומנין
שגד עב' ז' הוא שני הערכים לגד שלחן⁶² כדאמרינן בגמרא דארבע מיתות.⁶³
יעקב נחום אפשטיין רשם חילופי נוסחאות ('כמן גד יון'; 'כמגד יון'; 'כמיגד יון') בכ"י פרמה
'כמגד יון', ובכ"י פרמה ב': 'כמגד יון'. ליברמן השלים אחריו ביתר פירוט, ורשם שינויי נוסחאות
ועדויות ראשונים.⁶⁵

רמב"ם ציין בפירושו רק: 'גדיון — שם מקום'.⁶⁶ היו מן הפרשנים שביקרו בירושלים, וניסו
לזהות את מקומו של גד יון — מן תלמיד הרמב"ן שכתב:

ועוד שם בעמק יהושפט בשיפוע ההר קצת קרוב למעיין השילוח בית מרובע אומרים כי
היתה ע"ז לבני יון, ואני מצאתי במשניות אשר קניתי בא"י במסכת זבים גירסא זו: ראה
ז' ראה אחת מרובה כשלשה שהוא כמגד יון לשילוח, שהן כדי שתי טבילות וכשני
סיפוגר, משם נראה דמה שאנו גורסין כמגד יון לשילה טעות הוא בידנו ואינו אלא
שילוח אשר בירושלים. גם המלה הראשונה, כתוב שם בשתי תיבות האחת בסוף שיטה
והשנית בתחלת שיטה והניקוד כמגד יון.⁶⁷

ועד ר' דוד פארדו במאה ה"ח שכתב:

וכן ראיתי בעיני כשזכיתי לעלות פעק"ד [!], ברם זה חזיתי ואספרה דאיכא התם, קרוב
לשילוח אילן משונה מאד בצורתו ובדרך התפשטות ענפיו למטה פרודות ויש סביבותיו
כמן בנין אבנים כמו מדרגות, ואומרים העולם שאשירה היתה, וקרוב הדבר דהיינו
גדיון.⁶⁸

ועד לימינו אנו.⁶⁹

58 תוספתא, זבים, א' (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 677). ראה: תלמיד הרמב"ן (להלן הערה 67); וראה גם מה שכתב
קוטשר (לעיל, הערה 6), עמ' רכד.
59 ספרא, מצורע, זבים א ג (מהדורת וייס, עה ע"ג); בבלי, סנהדרין סג ע"ב.
60 ישעיה סה יא.
61 משנה, מדות א ו.
62 ראה לעיל, הערה 60.
63 בבלי, סנהדרין סג ע"ב. וראה: פירוש הגאונים על סדר טהרות, מהדורת י"ג אפשטיין, ברלין תרפ"א, עמ' 131.
והוא הפירוש המובא בערוך ערך 'גדיון', ערוך השלם (לעיל, הערה 36), עמ' 239; וראה: הערך 'גד יון', תוספות
הערוך השלם (לעיל, הערה 21), עמ' 115.
64 אפשטיין (שם), הערה 10.
65 ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 121.
66 משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת י"ג קאפח, טהרות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' תרסה.
67 ש' אסף, 'ירושלים' לזכר לונן, ירושלים תרפ"ח, עמ' נג ואילן, ושם עמ' נו; וראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח
המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1272.
68 תוספתא עם פירוש 'חסדי דוד', ירושלים תשל"ז, עמ' קפה.
69 כך כותב קאפח בהערותיו לפירוש המשנה לרמב"ם (לעיל, הערה 66), שם, הערה 22: 'כנראה שהיתה שכונה או

לאחרונה כתב רוני רייך, מאמר בנושא זה.⁷⁰ הוא מציע לראות במלים 'גד יון' שיבוש מ'גחון', שיבוש שנוצר מכך שהאות ח"ת נפרדה לדל"ת ויו"ד. הוא עצמו מתלבט ומתחבט בהגהה זו, משום שהצירוף נמצא במקורות שונים גם בתוספתא גם בספרא וגם בבבלי, משמע שחדר בצורתו זו, 'גד יון', עוד בימים שהיו שונים את ההלכות על-פה, בעוד שעל-פי הצעתו השיבוש הוא גרפי, ויכול היה להיווצר רק לאחר שהספרות הועלתה על הכתב.⁷¹

על-פי מה שהעלינו אפשר, שהשם 'גד' ב'גד יון' אינו גד במובן: מזל, fortuna, τυχη אלא במובן: חומה, סלע, מצוק. ואולי עדות הוא לימעלה יוונים' איזה שהוא, שהיה קיים על גדות נחל קדרון, אלא שלא מצאתי לפי שעה שנוכח במקום אחר.⁷² מאידך גיסא, אם אפשר לראות ב'יון' 'יוון' את 'הזכר של היונים',⁷³ הרי שמאיליה תעלה ההשערה, שמא 'גד יון' אינו אלא אותו מקום שבו נמצא 'הסלע' שיוסף בן מתתיהו מזכיר, כשהוא מתאר את הדיק שבנה טיטוס סביב ירושלים, כשצר עליה לכובשה.

ראשית החל היתה ממחנה אשור... ומשם נמשך דרך נחל קדרון אל עבר הר הזיתים, ומשם נסב דרומה והקיף את ההר עד הסלע,⁷⁴ הנקרא 'שורבך' היוונים'⁷⁵ ἀχρη τῆς

70 כפר בסביבות ירושלים רחוק מן השילוח כעשרה רגעים או כדי הליוך שלש מאות אמה, ולא הצלחתי להותוו. ולגבי 'שלש מאות אמה' ראה תוספתא, זבים, א י"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 677): 'כמה הוא כדי טבילה וסופג... ר' שמעון אומר כדי הקפת [הר] הבית מבפנים'. וראה ב'חסדי דוד' (לעיל, הערה 68) לענין הגרסה והמרחק, ועיין שם בדיון ברברי הר"ש משאנץ. והמשל בהלכה יא חזר לדברי ר' שמעון, כפי שפירש ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 121 לשורה 13 שם.

71 ר' רייך, "כמן גד יון לשלח": לתולדותיו של מעיין הגיחון בימי הבית השני, ארץ ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 333-330.

72 שם, עמ' 331. לפיכך נדחק רייך לומר, שהשיבוש חל 'עוד קודם לכן באחת מרשימות העזר (מעין 'מגילת סתרים') שהחזיקו חכמים לשימושם הפרטי'. ואת ההשערה שהשם 'גחון' המקראי (הרווח) נתחלק בצירוף נדיר ובלתי-מובן כ'גד יון' הוא מסביר בכך 'ששם המעיין [אך לא מקומו] נשכח, ולכן לא נראו המלים גד יון יוצאות דופן במיוחד'.

73 ואם הוא מבנה, הרי כבר כתב רייך (לעיל הערה 70), עמ' 330, 'שהמחקר הגיאוגרפי-היסטורי והארכיאולוגי של ירושלים אינו מכיר מבנה יווני אלילי בטווח הקרוב לשילוח'.

74 ראה: א' בן יהודה, מלון הלשון העברית החדשה והישנה, ד. ירושלים 1948, הערך 'יון', עמ' 2003. המקום היחיד שמציינים אליו הוא בבלי, סנהדרין כה ע"ב. אבל מה שמופיע שם 'אי תקדימה יונן' (לכאורה הצורה 'יון' בנפרד), אינו אלא 'יוני' בקטוף ההברה האחרונה, כרגיל בארמית (ראה: C. Brockelmann, מורות על צורות הנפרד 'יון'. אבל בירושלמי נמצאת פעם אחת הצורה בנפרד, בעבודה זרה ה, ד מד ע"ד, בענין עבודה זרה של כותים בראש הר גריזים (השווה בבלי, תולין ו ע"א): 'כמן יון אית להון ומנסכין ליה [!]' בדפוס 'יון', אבל בכ"י לידן כתוב 'יוון' (בשני וויון, ובגלילין כתב: 'ג'ל יון והוא דמות יונה); וכך בשני וויון כתובה הצורה גם בקטע-גניזה אנטונין 999 שפרסם י"ג אפשטיין 'לשרידי הירושלמי-הרבני, ג (תרצ"ב), עמ' 246 (ושם 'מנסכין קומור') [!]. וכך היא נפוצה בארמית של ארץ-ישראל ובארמית שומרונים (שם נכתב הריפוטנג אפילו כב"ת רפה), וראה בענין זה: ח"א גיזנברג, 'בשולי תרגום ארץ-ישראל', תרכ"ה (תרצ"ד), עמ' 381: ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א. ירושלים תשי"ז, מבוא עמ' כ"ו: ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 61: סוקולוף (לעיל, הערה 47), עמ' 99, 237.

74 כנראה הסלע שבמצוק, שכן הרייך — כרוגמת זה הסובב את המצדה — נקטע כשהוא פוגע במצוק וממשיך בקרקעיתו.

75 כדאי עוד לציין שכירושלמי, תענית ד, ה, סט ע"א נזכרו: 'שני ארזים היו בהר המשתה בתחת אחת מהן היו מוכרין ארבע חנויות טהורות, והאחד היו מוציאין ממנו ארבעים סאה גוזלות בכל חודש וחודש, ומהן היו מספיקין קנים לכל ישראל' (כך בכ"י לידן).

גת שמנים, גר שמנים, גר יון

בקרבת השלוח,⁷⁶ ומשם נטה הדיק מערבה וירד על עמק (תעלת) המקור הזה.⁷⁷
בקרבת 'השלוח' מצוי אפוא סלע, מצוק (=גד), הנקרא 'שובך' היונים,⁷⁸ והוא אולי הנזכר
במשנה 'כמגד יון לשלוח'.

וראוי להזהיר ולהזכיר, שכמה ספקות עלו במהלך הדברים — והקפדתי לצייןם בלשון שמא,
אולי ואפשר — שהרי בתחום זה של שחזור משמעותם של שמות מקומות הרבה פעמים אין
הדברים חתוכים, וכבר ראינו, שיש שהמקורות עצמם חלוקים במשמעות ובסיבת השם.⁷⁹ ואני לא
באתי אלא לעזור לחזור ולדון במלים השמיות שבכתבי הנוצרים, שמא על-פיהם יתבארו עניינים
במקורותינו.

- 76 'השלוח' מוגדר אצל יוסף בן מתתיהו: 'בשם זה אנו קוראים למעיין מים חיים חזק', ראה: מלחמת ה' ד א.
77 שם ה' יב ב, וראה במהדורת ניוה, ברלין 1894, סעיפים 503-505.
78 דאלמאן חושב על קולומבריוס, כזה המצוי בסלעים ובמערות בארץ-ישראל. ראה: דאלמאן (לעיל הערה 9), ז,
עמ' 272.
79 ראה מה שכתבתי לאחרונה בעניין 'חקל דמא' — 'שדה בוכין' (לעיל, הערה 5), עמ' 323-324 והערה 57 שם.